

Οι απαρχές της θεωρίας του ελληνικού φασισμού

Φιλήμων Παιονίδης

*Abstract*_ Filimon Peonidis | On the Origins of Greek Fascist Theory

Based on Griffin's assumption that fascism is "a palingenetic form of populist ultranationalism", we critically study a series of theoretical essays published mainly in the pro Metaxas dictatorship journal *To Neon Kratos* (1937–1941) by a group of young and aspiring law professors. In particular, we focus on the work of D. S. Vezanis, E. G. Kyriacopoulos, G. Mantzoufas, and N. D. Koumaros, who all took great pains at offering ideological support to the above mentioned regime. We maintain that the poorly argued and incomplete but unquestionably collectivist, anti-liberal and anti-democratic theory that emerges from their writings not only can be correctly characterized as fascist in Griffin's terms but it also condones – by giving absolute normative priority to the interests of the nation-state as conceived by autarchic rulers – all the atrocities perpetrated by the Axis during War World II. In our view, this group of intellectuals is mainly responsible for laying the theoretical foundations of Greek fascism.

ΣΕ ΑΝΤΙΘΕΣΗ με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι εγχώριες ιδέες που καταλαμβάνουν το υπερδεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος κατά τον 20ό αιώνα δεν έχουν ακόμα μελετηθεί ενδελεχώς από τη σκοπιά της πολιτικής θεωρίας, παρά τις αξιόλογες προσπάθειες που καταβάλλονται τα τελευταία χρόνια. Η κατάσταση επιβαρύνεται και από το γεγονός ότι ένα σημαντικό τμήμα των τρεχουσών σχετικών δημοσιεύσεων προέρχεται από δογματικούς ομοϊδεάτες και συνοδοιπόρους, οι οποίοι προπαγανδίζουν και ωραιοποιούν κάποια εκδοχή αυτών των ιδεών σε μια προσπάθεια να εύρουν εύηχοα ώτα. Αντιδρώντας σε όλα αυτά θα επιχειρήσουμε σε αυτό το κείμενο να ανασυγκροτήσουμε κριτικά και να ανατάμουμε μια αρχετυπική ελληνική φασιστική πολιτική θεωρία που διαμορφώνεται την περίοδο της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου.¹ Τα ερωτήματα στα οποία θα επικεντρωθού-

¹ Η συγγραφή μιας ευρύτερης μελέτης για την επίδραση και την πρόσληψη του ιταλικού φασισμού, του εθνικοσοσιαλισμού και των δορυφόρων τους στην Ελλάδα του μεσοπολέμου φαίνεται να είναι ένα ιδιαίτερα απαιτητικό έργο. Εκτός από τη μελέτη των φασιστικών στοιχείων, της γενικότερης πολιτικής και της ιδεολογίας του μεταξικού καθεστώτος θα έπρεπε να συμπεριλάβει κανείς, μεταξύ πολλών άλλων, την πρόωρη και ατελή αξιοποίηση ιταλικών φασιστικών ιδεών από υποστηρικτές του Δημητρίου Γούναρη την περίοδο 1921–1922 (Μαρκέτος 2006), τις θέσεις πρωταγωνιστών της πολιτικής ζωής αλλά και λιγότερο σημαντικών προσώπων που προσπαθούσαν ποικιλοτρόπως να ασκήσουν κάποια επιρροή στα δημόσια πράγματα, τις αποτυχημένες προσπάθειες πολιτικών οργανώσεων ελάσσονος εμβέλειας (*Εθνική Ένωσις Ελλάδος, Εθνικοσοσιαλιστικόν Κόμμα της Ελλάδος, Οργάνωσις Ελλήνων Εθνικιστών* κ.ά.) να λειτουργήσουν σύμφωνα με φασιστικά και εθνικοσοσιαλιστικά πρότυπα, τη στάση συγκεκριμένων εφημερίδων και περιοδικών εκδόσεων καθώς και συγκεκριμένων αρθρογράφων τους,

με αφορούν τις βασικές θέσεις και τα επιχειρήματα που τη συγκροτούν, καθώς και τους λόγους που έχουμε για να τη χαρακτηρίσουμε φασιστική.

I. Ένας λειτουργικός ορισμός του φασισμού

Ο φασισμός ως ευρύτερο πολιτικό φαινόμενο και ιδεολογία συμπληρώνει έναν αιώνα ζωής. Αυτό το χρονικό διάστημα επαρκεί για να έχουμε μια ευρεία και σφαιρική κατανόησή του, η οποία πλέον δεν περιορίζεται στο τι συνέβη στην ήπειρό μας κατά τον μεσοπόλεμο και την παγκόσμια σύρραξη που ακολούθησε. Είναι πρόδηλο ότι υπάρχουν διαφορετικές και αντιμαχόμενες ερμηνευτικές προσεγγίσεις του φασισμού, ενώ δεν υπάρχει ομοφωνία ακόμα και ως προς τα στοιχεία που θα πρέπει να περιλαμβάνει ένας ορισμός ή μια δεσπόζουσα περιγραφή του (Gentile 2004· Paxton 2009). Θα δεχτούμε, ωστόσο, για τους σκοπούς του παρόντος τον πρόσφατο και συμπεριληπτικό ορισμό ενός κορυφαίου μελετητή του φασιστικού φαινομένου, του Roger Griffin:

Ο φασισμός αποτελεί μια κατηγορία πολιτικής ιδεολογίας με πολλές παραλλαγές, στον μυθικό πυρήνα του οποίου βρίσκεται μια αναγεννητική μορφή λαϊκιστικού υπερεθνικισμού (Griffin 2018, κεφ. 3).²

Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό η βασική κατηγορία του φασισμού ως πολιτικής ιδεολογίας, ο πυρήνας του θα λέγαμε, είναι η πίστη σε μια ιδεατή οντότητα, το «υπερέθνος» (ultra-nation), η οποία λειτουργεί ως υπέρτατο πρότυπο και γνώμονας για ένα συγκεκριμένο ιστορικό έθνος. Η συνειδητοποίηση της μορφής και της αυταξίας του «υπερέθνους» οδηγεί στη διαπίστωση ότι το έθνος εδώ και τώρα βιώνει μια έντονη κρίση και ακολουθεί μια πορεία που οδηγεί στον εκφυλισμό, την παρακμή και την αποσύνθεσή του, εξαιτίας της φθοροποιού επίδρασης δια-

όπως ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Νικόλαος Λούβαρις, τις κινήσεις των ιταλικών και γερμανικών μορφωτικών ιδρυμάτων που έδρευαν στη χώρα μας, τη διαμεσολάβηση Ελλήνων συνεργατών των Ναζί, όπως η Σίτσα Καραϊσκάκη (1897–1983), τον ρόλο συγκεκριμένων πανεπιστημιακών καθηγητών στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, την κυκλοφορία μεταφράσεων φασιστών και εθνικοσοσιαλιστών συγγραφέων όπως του Otto Dietrich (Μπογιατζής 2014), τις δημοσιεύσεις προπαγανδιστικών δοκιμών από Έλληνες συγγραφείς όπως το *Συντεχνιακόν κράτος: Ως πολιτικό δόγμα και ως συντεχνιακή οργάνωσις* (1937) του Αριστείδη Βεκιαρέλη, τις πολυεπίπεδες σχέσεις που είχε η Ελλάδα με τις εν λόγω χώρες, και φυσικά την αντίδραση στη φασιστική απειλή, όπως αυτή εκφράστηκε είτε με την ίδρυση οργανώσεων, όπως η *Ένωσις υπέρ των ελευθεριών του ανθρώπου και του πολίτου* (1936), είτε με επικριτικές δημοσιεύσεις όπως αυτές του Καλλιόβα (1929) και του Γληνού (1938), είτε με τη μετάφραση αντιφασιστικών έργων (Νίττι 1927).

² Θεωρούμε ότι, σε αντίθεση με περιοριστικές προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν τον φασισμό ως επακόλουθημα συγκεκριμένων οικονομικών εξελίξεων, ο ορισμός αυτός είναι ευρύτερος και διαθέτει το πλεονέκτημα ότι τον αντιλαμβάνεται πρωτογενώς ως ένα *κατεξοχήν* πολιτικό φαινόμενο. Πρβλ. και τον ορισμό του Payne (2000, 36–37) που υιοθετεί τον ορισμό του Griffin αλλά προσθέτει και άλλα στοιχεία, όπως την εξάρτηση από μια βιταλιστική φιλοσοφία, η οποία, ωστόσο, αφορά κατά κύριο λόγο τον εθνικοσοσιαλισμό και τον ιταλικό φασισμό.

φόρων παραγόντων, με αποτέλεσμα να τίθεται εν κινδύνω όχι μόνο η ευημερία αλλά και η επιβίωσή του. Γι' αυτόν τον λόγο απαιτείται άμεση, βίαιη, ανενδοίαστη και αποφασιστική δράση από ηγετικές προσωπικότητες, η οποία μπορεί να ποικίλει κατά περίπτωση, προκειμένου να αναγεννηθεί το έθνος και να εισέλθει σε μια καινούργια φάση προς όφελος βέβαια της ολότητας του λαού που το αποτελεί. Ο Griffin θα σπύσει να επισημάνει προς αποφυγήν παρανοήσεων ότι κατά τη μελέτη του φασιστικού φαινομένου δεν ισχύει το ρητό «Tout comprendre, c'est tout pardonner». Οι επιπτώσεις του φασιστικού κινήματος υπήρξαν τόσο ολέθριες για την ανθρωπότητα, ώστε είναι κανονιστικά ανεπίτρεπτο να διαχωρίζουμε την περιγραφή και την κατανόησή του από την ηθική απαξίωσή του. Θα λέγαμε ότι σε αυτή την περίπτωση το πλέον κατάλληλο ρητό, σε τελική ανάλυση, θα ήταν το «Tout comprendre, c'est tout condamner».

II. Οι πρωτεργάτες της θεωρίας του ελληνικού φασισμού

Μετά από αυτές τις αναγκαίες διευκρινίσεις θα επικεντρωθούμε σε μια ομάδα από Έλληνες νομικούς και ακαδημαϊκούς και θα προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε κριτικά τη βασική δομή της πολιτικής θεωρίας που φαίνεται έστω και ατελώς να διαμορφώνουν, όπως αυτή προκύπτει από τα ίδια τα κείμενά τους και όχι από τα λεγόμενα φίλων και αντιπάλων.³ Παράλληλα, το ερώτημα για το εάν αυτή η θεωρία είναι φασιστική ή όχι θα επιχειρηθεί τώρα να απαντηθεί με κριτήριο τη συμφωνία της με τον προαναφερθέντα ορισμό. Συγκεκριμένα, θα μας απασχολήσουν:

- Ο Δημήτριος Σ. Βεζανής (1904–1968), Καθηγητής Γενικής Πολιτειολογίας και Συνταγματικού Δικαίου στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών.
- Ο Ηλίας Γ. Κυριακόπουλος (1903–1976), ο οποίος διετέλεσε Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Υπουργός Δικαιοσύνης της δικτατορίας της 21ης Απριλίου από το 1968 έως το 1970. Και
- Ο Γεώργιος Μαντζούφας (1908–1992) που υπήρξε Καθηγητής Αστικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και στην ΑΣΟΕΕ (1940–1968), καθώς και γαμπρός του Ιωάννη Μεταξά.

³ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η πολιτική θεωρία απέβλεπε στο να προσφέρει μια δικαιολόγηση του μεταξικού καθεστώτος αλλά δεν θα ταυτίζεται ούτε με την επίσημη ιδεολογία του ούτε με τις επιτυχημένες ή αποτυχημένες προσπάθειες του δικτάτορα και των συνεργατών του να υλοποιήσουν αυτή την ιδεολογία. Οι συγγραφείς που θα εξετάσουμε, κατά τη γνώμη μας, δίνουν συχνά την αίσθηση ότι εκφράζουν μια σειρά αδιαμφισβήτητων αληθειών που πρέπει να διέπουν την πολιτική πράξη και την οργάνωση της πολιτείας εν γένει και τις οποίες ενστερνίζεται η τότε κυβέρνηση. Για την ιδεολογία και την προπαγάνδα της 4ης Αυγούστου εκτός από τα γραπτά του ίδιου του Μεταξά, βλ. ενδεικτικά Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού 1940, Αλιβιζάτος 1986, κεφάλαιο δεύτερο, Νούτσος 1986, Λιναρδάτος 1988, 83–110, Petrakis 2006, Σαράντης 2009, και Πλουμίδης 2016, 53–85. Για το επίμαχο ζήτημα εάν η δικτατορία του Μεταξά μπορεί να χαρακτηριστεί φασιστική ή όχι, το οποίο, ωστόσο, εδώ δεν θα μας απασχολήσει, βλ. χαρακτηριστικά Kallis 2010.

Σε αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε, αν και έχει μικρότερο σχετικό έργο,⁴ τον Νικόλαο Δ. Κούμαρο (1905–1992), ο οποίος διετέλεσε Έκτακτος Καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και το 1939 με παρέμβαση του καθεστώτος διορίστηκε Εντεταλμένος Επικουρικός Καθηγητής και εν τέλει Καθηγητής Γενικής Πολιτειολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Λιναρδάτος 1988, 147–148).

Όλοι τους την εποχή αυτή είναι νέοι φερέλπιδες επιστήμονες, με σπουδές στη Γερμανία και στη Γαλλία, με πανεπιστημιακή σταδιοδρομία και με πρότερο έργο,⁵ ενώ συνδέονται με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου του οποίου αναδεικνύονται οι ιδεολογικοί ταγοί, κυρίως μέσω της αρθρογραφίας τους στο πλέον προσφιλές και έμπιστο περιοδικό του, το *Νέον Κράτος* (1937–1941),⁶ αλλά και της γενικότερης συγγραφικής δραστηριότητάς τους. Ορισμένοι από αυτούς, όπως ο Κυριακόπουλος, θα αναιρέσουν προηγούμενες αντιφασιστικές τοποθετήσεις τους,⁷ ενώ άλλοι, όπως ο Βεζανής, θα έχουν μια ιδεολογικά σχετικά συνεπή πορεία.⁸ Περι-

⁴ Ο Κούμαρος είχε προηγουμένως δημοσιεύσει μια πραγματεία για την ιστορία του κοινωνικού συμβολαίου μέχρι την εποχή του μεσοπολέμου, στην οποία μιλούσε θετικά για τη δημοκρατική αρχή *vox populi vox Dei* και δήλωνε ότι δεν θα τον απασχολήσει το ζήτημα εάν τα δικτατορικά καθεστώτα της εποχής του είναι συμβατά ή όχι με τη δημοκρατία (1936, 124–125).

⁵ Για μια συζήτηση των συνταγματικών και πολιτειακών απόψεων του Βεζανή, του Κυριακόπουλου και του Μαντζούφα πριν τη σύμπραξή τους με το καθεστώς Μεταξά, βλ. Πάσχος 1991, κεφάλαιο έβδομο.

⁶ Το *Νέον Κράτος* διευθυνόταν από τον λόγιο και βιογράφο του Δημητρίου Γούναρη, Άριστο Καμπάνη (1883–1956), ενώ οι Μαντζούφας και Κούμαρος αποτελούσαν την επιτροπή σύνταξης. Δεν αποτελούσε τυπικά κρατική έκδοση, καθώς εκδιδόταν από έναν ιδιώτη, αλλά μπορεί να θεωρηθεί ως η ιδεολογική και πολιτισμική «βιτρίνα» του καθεστώτος. Ωστόσο, παρά τις διευρυμένες διαφωτιστικές φιλοδοξίες του, όπως σημειώνει ο Κόκκινος (1985, 26), για μια σειρά λόγων κατέληξε να «θηρεύει το κοινό του ανάμεσα σ' ένα σχετικά εκλεπτυσμένο κοινό, το κοινό των λογοτεχνικών περιοδικών της εποχής». Στη σχετική μονογραφία του Ανδρειωμένου (2010) μπορεί να βρει κανείς μια αναλυτική παρουσίαση των περιεχομένων, της θεματολογίας και των διαφορετικού προσανατολισμού συγγραφέων που φιλοξένησε. Για να διαπιστώσουμε την υπόληψη που απολάμβανε το *Νέον Κράτος* από τους κρατούντες μπορούμε να το αντιπαραβάλλουμε με ένα άλλο περιοδικό, ανάλογο περιεχομένου και στόχευσης, την *Νέα Πολιτική* (Β' περίοδος 1937–1940) που εξέδιδε ο Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στην ΑΣΟΕΕ Ιωάννης Τουρνάκης (1892–1941). Η ιστορική έρευνα (Πάπαρη 2017, 321–322) έχει δείξει ότι η Ειδική Ασφάλεια παρακολουθούσε συστηματικά τον Τουρνάκη και τον κύκλο του, καθώς υπήρχαν υπόνοιες ότι φιλοδοξούσε να διαδεχτεί τον «κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως και Αρχηγόν του Νέου Κράτους».

⁷ Ο Κυριακόπουλος (1927, 62–63) είχε υποστηρίξει ότι η κρίση της δεκαετίας που ακολούθησε τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε αποτέλεσμα της ανικανότητας των παραδοσιακών πολιτικών να αντιληφθούν τα καινούργια δεδομένα της κατάστασης που προέκυψε. Αυτή η αδυναμία συνέβαλε στην εμφάνιση των στρατιωτικών και φασιστικών δικτατοριών, τις οποίες καταδικάζει αποκάλυπτα για τα μέσα που μετέρχονται προκειμένου να προωθήσουν τους στόχους τους. Εκείνο στο οποίο προσέβλεπε ήταν μια ευρωπαϊκή ένωση κρατών, η οποία θα δημιουργηθεί με ειρηνικά μέσα από αποφασισμένους και εμπνευσμένους πολιτικούς που θα εσβένονται «τας κοινωνικάς και ατομικάς ιδέας και αρχάς». Πρβλ. και Πάσχος 1991, 287–288.

⁸ Ο Βεζανής (1926, 189) από νωρίς προέβαλλε ως υπέρτατη αξία της ελληνικής πολιτικής

οριζόμαστε σε κείμενά τους της περιόδου 1936–1945, καθώς μετά το τέλος του πολέμου οι εντελώς διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές συνθήκες επηρεάζουν τη συγγραφική πορεία και τις προτεραιότητες των περισσοτέρων.

III. Οι βασικές θέσεις τους

1. Υπερεθνικισμός

– Το έθνος εκλαμβάνεται ως η υπέρτατη ηθικοπολιτική συλλογική αξία στην οποία κάθε ατομική αξία και επιδίωξη πρέπει να υποτάσσεται.

Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται να υιοθετούν γενικά αποδεκτούς για την εποχή τους ορισμούς της έννοιας του έθνους:⁹

Έθνος είναι ομάδα ατόμων «συνδεομένων μεταξύ των εις το διηνεκές, διά κοινών γνωρισμάτων και ψυχικής ταυτότητος» (Μαντζούφας 1939α, 1950).

Έθνος είναι «σύνολον ανθρώπων συνδεομένων μεταξύ των διά κοινών δεσμών γλώσσης, θρησκείας, αισθήματος, εχόντων (κοινήν ιστορίαν) και κοινάς παραδόσεις και κοινήν ιστορικήν αποστολήν» (Βεζανής 2017, 35).

Έθνος είναι «η πεποίθησις του λαού ολοκλήρου ότι αποτελεί, ότι θέλει να αποτελέ η ενότης, όπως την διεμόρφωσαν αι κοιναί τύχαι εις το παρελθόν και διατηρούσιν η κοινότης των ιδανικών κατά το παρόν και η ταυτότης των πόθων και των ελπίδων ως προς το μέλλον» (Κυριακόπουλος 1939β, 346).

Στους ορισμούς αυτούς συνδυάζονται αντικειμενικά και βουλητικά στοιχεία, ενώ το έθνος είναι μια οντότητα που υπερβαίνει τα παρόντα μέλη του, καθώς περιλαμβάνει τις παρελθοντικές και τις μέλλουσες γενεές.¹⁰ Δεν φαίνεται να συντάσσονται με κάποια απροκάλυπτα επιθετική και επεκτατική εκδοχή του εθνικισμού, καθώς φρονούν ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των εθνών γίνεται μόνο με πολιτιστικούς και ηθικούς όρους (Μαντζούφας 1939β, 238).¹¹ Επίσης, δεν φαίνεται να υιοθετούν κά-

«τον εθνικισμόν με όργανα εμάς», ενώ στα τέλη της δεκαετίας του είκοσι συντάχθηκε με τον αντικομμουνιστικό *Εθνικό Παμφοιτητικό Σύλλογο*.

⁹ Για τη γενικότερη συζήτηση περί έθνους και εθνικισμού κατά το μεσοπόλεμο, βλ. ενδεικτικά Τζιόβας 1989 και Ξιφάρας 1995.

¹⁰ Ο συντηρητικός Ιρλανδός στοχαστής Edmund Burke θα κάνει λόγο ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα για την κοινωνία ως ένα συνεταιρισμό «ανάμεσα στους ζωντανούς, στους νεκρούς και σε αυτούς που πρόκειται να γεννηθούν» (2010, 142).

¹¹ Αντιλαμβανόμαστε βέβαια ότι για τους συγγραφείς που εξετάζουμε η υιοθέτηση ενός επιθετικού εθνικισμού δεν συνέφερε σε μια ανίσχυρη χώρα, όπως η Ελλάδα, η οποία, μετά τη μικρασιατική καταστροφή, είχε απαλλαγεί αναγκαστικά και με ιδιαίτερα επώδυνο τρόπο από τα αλυτρωτικά και μεγαλοϊδεατικά οράματά της. Πρβλ. Τζιόβας 1989, 141. Ο ενστερνισμός γερμανικών διακηρύξεων περί ζωτικού χώρου (Brayard & Wirsching 2021, 733–755) ή ιταλικών αντιλήψεων περί «της επέκτασης του έθνους ως ουσιαστικής εκδήλωσης της ζωτικότητάς του»

ποια εθνοφυλετική ή βιολογική αντίληψη περί έθνους ή έστω αυτή δεν προβάλλεται ιδιαίτερα, με εξαίρεση τον Μαντζούφα που φαίνεται να ταυτίζει το έθνος με τη φυλή. Σημειωτέον ότι ο Βεζανής (2017, 96–97) στη βιβλιοκρισία που έγραψε για τον *Αγώνα* του Χίτλερ θα απορρίψει με βιολογικούς όρους, και αυτό είναι ενδιαφέρον, τις αντιλήψεις του τελευταίου περί ανωτερότητας της Αρίας φυλής.

Το έθνος τώρα, ή η ιδέα του για να είμαστε ακριβείς, παρουσιάζεται πρωταρχικά ως ηθική και πνευματική αξία, η οποία πραγματώνεται ιστορικά:

Η έννοια του έθνους είναι ηθική (Μαντζούφας 1939α, 1450).

Πιστεύομεν πρώτον εις αιωνίαν αξίαν της ιδέας του έθνους (Βεζανής 2017, 36).

Ωστόσο, στη συνέχεια σπεύδουν να διευκρινίσουν ότι το έθνος είναι μια συλλογική ηθική αξία, η οποία αντίκειται σε μια ατομοκεντρική ηθική που δίνει το πρωτείο στην εγγενή και αναπαλλοτρίωτη αξία κάθε ατόμου ως ξεχωριστής οντότητας και σκοπού καθεαυτού. Αυτή, η ανθρωποκεντρική ηθική, έχει πλέον παρακμάσει και απαξιωθεί, ώστε να μην μπορεί να αποτελεί επιθυμητό πολιτικό στόχο. Αντίθετα, η ιδέα του έθνους συνιστά ύψιστο πολιτικό ιδεώδες και «ο πολιτικός δημιουργός ο οποίος βαδίζει με το μέτωπον υψηλά και με βαρύν και ακατάσχετον βηματισμόν προς την πραγμάτωσιν των ανωτέρων πολιτικών σκοπών, δεν δύναται να κατηγορηθή αν κατά την κοπιώδη και φωτοβόλον πορείαν του ηγνήσησεν ίσως την κοινήν οδόν της ηθικής, ή παραμέρισε και ατομικάς υπάρξεις ακόμη» (Βεζανής 1938, 14).

Έτσι, εφόσον το έθνος ανάγεται σε υπέρτατη ηθικοπολιτική αξία, η αξία του ατόμου καθίσταται εξαρτημένη και παράγωγη:

Η ευτυχία της εθνικής ολότητας είναι τι το απόλυτον και δέον να επιδιώκεται τη συνδρομή όλων, εν ανάγκη δε και ανεξαρτήτως της ευτυχίας εκάστου μέλους του συνόλου. Διότι το άτομον δεν έχει καθ' εαυτόν αξίαν, αλλά την λαμβάνει εκ της θέσεως, την οποίαν έχει εν τη ολότητι (Κυριακόπουλος 1939β, 350).

Από αυτό συνάγεται ότι σε περιπτώσεις αξιακών συγκρούσεων η αξία του έθνους ως ολότητας κατischύει κάθε ατομικής αξίας (λ.χ. των ατομικών δικαιωμάτων), όπως καθιστά απολύτως σαφές ο Βεζανής:

Κάθε ατομικό συμφέρον και δικαίωμα, το οποίον προσκρούει ή δεν εξυπηρετεί θετικώς το σύνολον, δεν έχει λόγο υπάρξεως και πρέπει να καταργηται (Βεζανής 2017 [1940], 26). [Η υπογράμμιση δική μας]

Αυτό σημαίνει ότι η ενασχόληση με προσωπικούς στόχους, σχέδια και επιδιώξεις που μπορεί όχι μόνο να βλάπτουν αλλά και να μην ωφελούν το σύνολο δεν είναι επιτρεπτή και θα πρέπει να καταστέλλεται. Οτιδήποτε πράττει κανείς, ακόμα και

(Mussolini 1933, 356) στη συγκεκριμένη συγκυρία θα έβλαπταν τις επιδιώξεις αυτής της ομάδας περισσότερο απ' ό,τι θα τις ωφελούσαν.

η πλέον ασήμαντη ενέργειά του, επιβάλλεται να λειτουργεί υπέρ της «εθνικής ολότητας».

Η απόλυτη ηθικοπολιτική προτεραιότητα που αποδίδεται στο έθνος δεν γίνεται να αφήσει ανεπηρέαστο και το δίκαιο. Ο Μαντζούφας θα υποστηρίξει ότι «οι κανόνες του δικαίου δεν στηρίζονται επάνω εις μεταφυσικές αντιλήψεις, αλλά προέρχονται εκ της ανάγκης της εξυπηρέτησεως του συμφέροντος του έθνους» (1939β, 239, 258). Κατά συνέπεια, «η πίστις εις το έθνος και η συνειδήσις περί του γενικωτέρου συμφέροντος του Έθνους, ... θα αποτελή την στάθμην και τον γνώμονα διά την ανεύρεσιν και την απονομήν του Δικαίου» (1939α, 1461).

Όταν, όμως, ο Κούμαρος με τον Μαντζούφα θέτουν το ερώτημα ποιος και για ποιον λόγο δύναται να συλλάβει το πραγματικό εθνικό συμφέρον, αδυνατούν να αποφύγουν «τας μεταφυσικές αντιλήψεις». Η επιχειρηματολογία τους εκκινεί με τη διαπίστωση ότι μόνο οι λίγοι είναι ικανοί να γνωρίσουν το εθνικό συμφέρον.

Είναι ιστορικώς εξακριβωμένον, ότι την αληθή εθνικήν θέλησιν εξέφρασαν κατ' εποχάς μεμονωμένα άτομα. Τα άτομα ταύτα υπήρξαν οι πρωτοπόροι, τους οποίους ηκολούθησαν εν αρχή ολίγοι, μετέπειτα δε πολλοί. [...] Ούτοι υπήρξαν οι μύσται και οι πρωτοπόροι των ιδεών (Κούμαρος & Μαντζούφας 1938, 798).

Τα άτομα αυτά στην Ελλάδα της 4ης Αυγούστου είναι ο Ιωάννης Μεταξάς και οι συν αυτώ. Γιατί όμως; «Ποίος έδωσεν εις την Κυβέρνησιν το δικαίωμα να εκφράση την εθνικήν θέλησιν;» θα αναρωτηθούν. Η απάντηση είναι ότι, όπως στην Παλαιά Διαθήκη εμφανίζονταν σε δυσμενείς περιστάσεις για να οδηγήσουν τον λαό στον δρόμο του Θεού οι κριτές του Ισραήλ, οι οποίοι δεν ήταν ούτε αιρετοί ούτε κληρονομικοί, έτσι και στη χώρα μας «έπρεπε να εμφανισθή ένας κριτής και ουδείς δύναται να του αμφισβητήση τους τίτλους» (στο ίδιο, 803–804). Κατά συνέπεια σε τελική ανάλυση η μόνη *επιστημολογική* δικαιολόγηση που μπορεί να δοθεί για την κατάληψη της εξουσίας από τον Μεταξά είναι ότι είναι φορέας μιας ενδεχομένως θεόπνευστης γνώσης ή έστω απόλυτης αυθεντίας στην οποία θα πρέπει να πιστέψουμε και να υποταχθούμε. Το ανορθολογικό και μυστικιστικό στοιχείο του φασισμού εμφανίζεται εδώ σε όλη του τη μεγαλοπρέπεια.¹²

– Το έθνος εξισώνεται με την κοινωνία και το κράτος, το οποίο και αποτελεί τον «φορέα της θελήσεως» και «την εκδήλωσιν της οργανωμένης δυνάμεως» του έθνους. Το κράτος είναι αποκλειστικά «εθνικόν».

¹² Για ανορθολογικά στοιχεία στην ελληνική σκέψη αυτής της περιόδου, βλ. Μποχώτης 2007. Ωστόσο, με αυτή την ευκαιρία πρέπει να επισημάνουμε ότι η προσέγγιση των συγγραφέων που εξετάζουμε είναι ως επί το πλείστον κοσμική και ότι η θρησκεία (και η ορθοδοξία ειδικότερα) δεν φαίνεται να κατέχει κάποια σημαίνουσα θέση στη σκέψη τους. Αρκούνται σε τετριμμένες σύντομες παρατηρήσεις όπως: «Καλλιεργείται [στο Νέον Κράτος] η πίστις εις την Θρησκείαν, ήτις είναι εκ των σπουδαιοτέρων στοιχείων του έθνους» (Κούμαρος 1939, 1587). Ο Κυριακόπουλος (1939β, 354) μάλιστα θα σημειώσει ότι παράλληλα στο κράτος αυτό γίνεται σεβαστή και η θρησκευτική ελευθερία.

Αυτή η εξίσωση των τριών όρων προβάλλεται ως μία γενική παραδοχή του φασισμού:

Ό,τι νομικώς εκφράζει ο όρος κράτος, κοινωνιολογικώς σημαίνει κοινωνία, η οποία αντιδιαστελλομένη προς την ανθρωπότητα, είναι τούτο το έθνος. Κατά τον Φασισμόν, όθεν, η κοινωνία είναι το έθνος – η εθνική κοινωνία – και τούτο το κράτος (Κυριακόπουλος 1939α, 9).

Στον Μαντζούφα (1938, 1329) η εθνική κοινωνία ορίζεται σχεδόν ως συνώνυμη του έθνους και συγκεκριμένα ως «μία μεγάλη ομάς ανθρώπων οι οποίοι...ευρίσκονται συνδεδεμένοι μεταξύ των με κοινά σημεία συνδέσμου, δηλαδή με κοινόν φρόνημα, κοινήν φυλετικήν καταγωγήν, κοινήν θρησκείαν, κοινήν γλώσσαν, κοινά ήθη και έθιμα, κοινήν ιστορίαν, επομένως, και με κοινόν συμφέρον, το οποίον θα ονομάσωμεν εις το εξής εθνικόν συμφέρον». Μια εθνική κοινωνία μπορεί ενίοτε να προάγει τα συμφέροντά της ακόμα και εάν δεν έχει τον έλεγχο των κρατικών μηχανισμών, αλλά δεν χωρεί αμφιβολία ότι διαμέσου της ταύτισής της με το κράτος και τους μηχανισμούς του εξυπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο τις επιδιώξεις της. Με αυτόν τον τρόπο το κράτος καθίσταται ο φορέας διά του οποίου «κατά τρόπον οργανωμένον εκδηλούται η θέλησις του έθνους» (στο ίδιο, 1332). Όσον αφορά το εύλογο ερώτημα τι συμβαίνει σε πολυεθνοτικά κράτη, ο συγγραφέας το αντιπαρέρχεται ως παρέλκον, καθώς «ημείς...έχομεν το προνόμιον να έχωμεν σχεδόν απόλυτον ομοιογένειαν φυλετικήν, θρησκευτικήν, γλωσσικήν και ψυχικήν» (στο ίδιο, 1329). Μάλιστα το ελληνικό έθνος είναι τόσο ισχυρό, ώστε να μπορεί να αφομοιώνει τα παιδιά ή τα εγγόνια κάθε αλλοεθνούς (στο ίδιο, 1326).

2. Τα χαρακτηριστικά του εθνικού κράτους

Το επόμενο βήμα είναι να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά αυτού του εθνικού κράτους. Από τη συσχέτιση έθνους και κράτους που έχει προηγηθεί και την πλήρη καθυπόταξη του ατόμου στο έθνος-κράτος, μπορούμε να αντιληφθούμε τη φύση αυτών των χαρακτηριστικών. Εδώ βέβαια, η στόχευση και των τεσσάρων συγγραφέων είναι πολύ συγκεκριμένη, καθώς τα χαρακτηριστικά του εθνικού κράτους δεν μπορεί παρά να είναι ως επί το πλείστον και τα χαρακτηριστικά της δικτατορίας Μεταξά (Πλουμίδης 2016, 53–84) της οποίας αποτελούν τους ιδεολογικούς στυλοβάτες.¹³ Συγκεκριμένα, το εθνικόν κράτος είναι:

Αντικοινοβουλευτικό: Η κοινοβουλευτική δημοκρατία, όπως εφαρμόστηκε, θεωρείται από όλους τους συγγραφείς που εξετάζουμε ως μια μεγάλη απάτη που έφτασε στο τέλος της ιστορικής πορείας της (Μπάμιας 1938α).¹⁴ «Η εξουσία του

¹³ Πρβλ. Νούτσος 1986, 144–149.

¹⁴ Οι τοποθετήσεις αυτές, βέβαια, δεν αποτελούν επινόηση των συγγραφέων που εξετάζουμε. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του τριάντα αναπτύσσεται μια αμφιθυμία, τουλάχιστον όσον αφορά ένα πολιτικοποιημένο και μορφωμένο κοινό, ως προς το πρωτείο της κοινοβουλευτικής

λαού» θα διακηρύξουν οι Κούμαρος και Μαντζούφας (1938, 773) «δεν συνίστατο όθεν παρά εις το δικαίωμα αυτού να διορίζη μίαν ολιγαρχίαν, ήτις να τον κυβερνά». Στην προσπάθειά τους να τεκμηριώσουν αυτή τη θέση χρησιμοποιούν ένα πλήθος παλαιών και νέων αντιδημοκρατικών επιχειρημάτων διαφορετικής προέλευσης, υφής και βαρύτητας (Βεζανής 1936· Κούμαρος και Μαντζούφας 1938). Ορισμένα από αυτά είναι θεωρητικά, όπως η αμφισβήτηση του ανθρωπισμού πάνω στον οποίο βασίζεται η δημοκρατία, η νομοτελειακή καταπίεση της μειοψηφίας από την πλειοψηφία ή η ανικανότητα των πολλών να άρχουν, ενώ άλλα σχετίζονται με την κρίση του κοινοβουλευτισμού κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Ενδεχομένως, τα δεύτερα να εύρισκαν μεγαλύτερη απήχηση σε ανθρώπους που είχαν απογοητευτεί από την καχεκτική λειτουργία της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Με αυτό το πνεύμα, γίνεται λόγος για την απάθεια των πολλών, για εκλογικά συστήματα που διαστρεβλώνουν τη λαϊκή βούληση, για εκλογικές λίστες βουλευτών που απαγορεύουν στους εκλογείς να ψηφίσουν τον αντιπρόσωπο της αρεσκείας τους, για ατέρμονες κομματικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις συντεχνιακών συμφερόντων, για την εξουσιομανία και τον νεποτισμό των δημοκρατικών ηγετών, για τη γενικότερη διαφθορά και τον εκφυλισμό στον οποίο έχει οδηγήσει το σύστημα κ.ο.κ. Όσον αφορά ειδικά την Ελλάδα, η κοινοβουλευτική δημοκρατία θα θεωρηθεί από τον Καμπάνη (1939, 131–135) υπαίτια για όλα τα δεινά που έπληξαν τη χώρα από το 1860 και εφεξής. Σε αντίθεση με άλλους μελετητές της δεκαετίας του τριάντα, οι οποίοι αναγνωρίζουν συγκεκριμένες παθογένειες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και προτείνουν βελτιωτικές κινήσεις και θεσμικές μεταρρυθμίσεις,¹⁵ οι συγγραφείς που μας απασχολούν εμφανίζονται πεπεισμένοι

δημοκρατίας. Αυτό είναι κάτι που μπορεί να το αντιληφθεί κανείς μελετώντας ενδεικτικά την τριήμερη «επιστημονική» συζήτηση για τον κοινοβουλευτισμό και τη δικτατορία που διεξήχθη στην Πάντειο τον Μάιο του 1932 με τη συμμετοχή ακαδημαϊκών, πολιτικών και φοιτητών (Φραγκούδης κ.ά. 1932). Ορισμένοι από τους ομιλητές, όπως ο Χ. Σγουρίτσας, ο Α. Σβώλος, ο Κ. Τσάτσος και ο Γ. Παπανδρέου θα καταδικάσουν τη δικτατορία και θα υποστηρίξουν την κοινοβουλευτική δημοκρατία προτείνοντας κάποιες θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Άλλοι θα πάρουν αποστάσεις από τον κοινοβουλευτισμό επικαλούμενοι την κατ' αυτούς ανηθικότητά του και την ανικανότητά του να προαγάγει την κοινωνική ευημερία, ενώ δεν θα λείψουν και εκείνοι που θα προβάλλουν τον εξυγιαντικό ρόλο που θα μπορούσε να έχει μια δικτατορία υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις. Όσον αφορά τον αντίκτυπο αυτής της συζήτησης στο φοιτητικό κοινό που την παρακολούθησε αναφέρουμε μόνο ότι σε ψηφοφορία που ακολούθησε, στο ερώτημα εάν η φασιστική δικτατορία μπορεί να αντικαταστήσει προσωρινά τον κοινοβουλευτισμό δεκαεννέα άτομα απάντησαν θετικά και είκοσι τέσσερα αρνητικά. Για εκτενή σχολιασμό του σημαντικού αυτού κειμένου, βλ. Μαρκέτος 2006, 320–328. Για τις πρώιμες μορφές αντικοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και την επίδραση ξένων συγγραφέων όπως οι Barrès και Mauras, βλ. Κόκκινος 2014 και Καρασαρίνης 2014. Τέλος, για μια σύνοψη των αντικοινοβουλευτικών αντιλήψεων στην Ελλάδα του μεσοπολέμου και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Βλαχόπουλος 2020, 254–261.

¹⁵ Ο Σβώλος, για παράδειγμα, στα *Προβλήματα της Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας* (1931) θα στηλιτεύσει την κομματικοποίηση του κράτους και την «νομοθετική και κυβερνητική παντοδυναμία των κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών», αλλά θα απορρίψει μετά βδελυγμίας την προοπτική αντικατάστασης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από ένα φασιστικό καθεστώς.

ότι ήρθε η στιγμή να απαλλαγεί ο κόσμος οριστικά από την κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Οστόσο, δεν φαίνεται να έχουν απαλλαγεί οριστικά από τη γενικότερη έλξη και ακτινοβολία της δημοκρατίας, καθώς πασχίζουν να καταδείξουν ότι η δημοκρατία, εννοούμενη ως έκφραση της ανόθευτης βούλησης του συνόλου του λαού, πραγματώνεται από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Μια τέτοια προσέγγιση ίσως να φαίνεται αδιανόητη για το σύγχρονο αναγνωστικό κοινό, αλλά θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι έχει καλλιεργηθεί συστηματικά κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Ο Μιχαήλ Δένδιας (1935, 66 κ.ε.), Κοσμήτορας της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, είχε προηγουμένως υποστηρίξει ότι ο φασισμός και ο μπολσεβικισμός, παρά τον επιφανειακά αντιδημοκρατικό χαρακτήρα τους, αποτελούν το επόμενο στάδιο στην εξελικτική πορεία της δημοκρατίας και είναι ως εκ τούτου καλοδεχούμενοι. Πώς, όμως, θα μπορούσε να πείσει κανείς ότι μια κυβέρνηση που επιβλήθηκε *de facto*, διέλυσε την Γ' Αναθεωρητική Βουλή, ανέστειλε την ισχύ των κυριότερων συνταγματικών ελευθεριών, απέκτησε τον πλήρη έλεγχο της δικαστικής εξουσίας (Πικραμένος 2009), και ασκούσε εξ ολοκλήρου τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία είναι δημοκρατική; Ο Carl Schmitt (1988, 16–17) είχε από το 1926 εκφράσει την άποψη ότι οι θεσμοθετημένες εκλογές αποτυγχάνουν να εκφράσουν τη λαϊκή βούληση και αντ' αυτών θα ήταν καλύτερο να προτιμηθεί η ρωμαϊκή *acclamatio*, δηλαδή η διά βοής και ζητωκραυγών ανακήρυξη ενός ηγέτη, η οποία αποτελεί και την πλέον ισχυρή και «άμεση έκφραση της ουσίας και της εξουσίας της δημοκρατίας». Οι συγγραφείς που εξετάζουμε αξιοποιούν παρόμοιες προσεγγίσεις και διατείνονται ότι η δημοκρατική νομιμοποίηση του Ιωάννη Μεταξά έγκειται στις συνεχείς εκδηλώσεις επιδοκμασίας με τις οποίες τον περιβάλλει ο λαός «καθώς και σιωπηρώς διά συγκατανεύσεως, ως εκ της ελλείψεως αντιδράσεως»¹⁶ (Κού-

Αντίθετα, θα πραγματευθεί μια σειρά μεταρρυθμίσεων με στόχο τον περιορισμό αυτής της παντοδυναμίας από τις οποίες θα θεωρήσει την υιοθέτηση της απλής αναλογικής και την ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης ως τις πλέον λυσιτελείς. Ο Λαμπίρης (1933) θα θεωρήσει τη δημοκρατία ως την ανώτερη μορφή πολιτεύματος αλλά θα επισημάνει ότι το μέλλον της εξαρτάται από την εδραίωση της κοινωνικής διάστασής της που προάγει την οικονομική ισότητα. Αλλά και ο Θεοτοκάς σε μια επιφυλλίδα του 1935 θα υποστηρίξει ότι ο κίνδυνος για τη δημοκρατία μπορεί να αποφευχθεί μόνο με μια γενικότερη συναισθηματική αφύπνιση και τη συνειδητοποίηση από τον λαό της σημασίας που έχει για τον ίδιο αυτό το πολίτευμα. Ο λαός, επισημάνει, πρέπει «να αισθανθεί τι σημαίνει γι' αυτόν, για το μέλλον του, για τα παιδιά του ο θάνατος της δημοκρατίας» και «όταν δείξει ότι κατάλαβε, καμιά βία δεν θα τολμήσει να τον αντικρύσει» (1976, 126).

Επίσης, άλλοι επικριτές της δημοκρατίας αρνούνται να προσχωρήσουν στα καινούργια αυταρχικά πολιτικά μορφώματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του γνωστού σήμερα δημοσιογράφου και πολιτικού Γεωργίου Δρόσου (1912–1980), ο οποίος αργότερα αγωνίστηκε όχι μόνο εναντίον των δυνάμεων κατοχής αλλά και της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Στα είκοσι έξι του χρόνια θα δημοσιεύσει ένα εκτενές άρθρο σε συνέχειες στο *Νέον Κράτος* στο οποίο θα υποστηρίξει ότι η δημοκρατία όπως εφαρμόζεται καταστρατηγεί την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, αλλά θα δηλώσει ότι δεν επιθυμεί να κάνει καμία περαιτέρω υπόδειξη (Δρόσος 1938).

¹⁶ Το επιχείρημα της σιωπηρής συγκατάθεσης (*tacit consent*) που επικαλούνται είναι γνωστό

μαρος & Μαντζούφας 1938, 803· Μαντζούφας 1939β, 254). Έτσι το «σημερινόν Κράτος θα ηδύνατο να ονομασθή μία άμεσος εθνική δημοκρατία ή ακριβέστερον άμεσος εθνική λαοκρατία» (Κούμαρος 1939). Βέβαια, όταν επιχειρούν να παράσχουν κάποιες αποδείξεις για την ολόψυχη στήριξη του πολιτικού σώματος προς τον Ιωάννη Μεταξά, αντιμετωπίζουν έμπρακτες δυσκολίες και περιορίζονται στο να αναφέρουν την (κατ' ουσίαν υποχρεωτική και με υλικά ανταλλάγματα) συμμετοχή στην Ε.Ο.Ν. και τις συνεισφορές σε κρατικούς εράνους! Έτσι, κατά την άποψή τους, ο λαός αναγνωρίζει το γεγονός ότι οι σφετεριστές της εξουσίας κατανοούν το εθνικό συμφέρον και έχουν τη βούληση να εργαστούν υπέρ αυτού και εκφράζει την απόλυτη συμφωνία του με αυτούς, καταργώντας με αυτόν τον τρόπο τη διάκριση κυβερνήτων και κυβερνωμένων.¹⁷

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί για τους συγγραφείς που μας απασχολούν ότι, ενώ είναι λαλίστατοι σε σχέση με την κοινοβουλευτική δημοκρατία, αποφεύγουν συστηματικά να κάνουν οποιαδήποτε θετική ή αρνητική αναφορά στον θεσμό της μοναρχίας. Θα περίμενε κανείς κάποια σχετική συζήτηση σε μια χώρα όπου οι βασιλείς επιτέλεσαν καθοριστικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις από την τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα και εφεξής, αλλά αντ' αυτής συναντά μια σκόπιμη αποσιώπηση. Το ζήτημα της μοναρχίας αντιμετωπίζεται κατά κανόνα με μια σύντομη και βολική πρόταση: Ο Βασιλέας είναι το σύμβολο του έθνους «και της εθνικής ενότητας και συνοχής» (Κούμαρος & Μαντζούφας 1938, 815–816· Κούμαρος 1939, 1584), ενώ δίνεται και μια τυπική περιγραφή των συνταγματικών καθηκόντων του. Ενδεχομένως, η στάση τους αυτή να εξηγείται από τη λεγόμενη «τομή του 1938», δηλαδή από τον αποκλεισμό του Γεωργίου Β' από τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων για ζητήματα εσωτερικής πολιτικής (Πλουμίδης 2016, 37–53).

Αντιφιλελεύθερο: Τα βασικά επιχειρήματα που επικαλούνται εναντίον του φιλελευθερισμού (ή λιμπεραλισμού, όπως συχνά τον αποκαλούν) είναι δύο: (α) ο ατομικισμός και η συνακόλουθη ελευθερία του υποκειμένου που προβάλλει αυτή η ιδεολογία ως βασικές αξίες υποθάλλουν την ασυδοσία και την αναρχία που βρίσκονται στους αντίποδες της πειθαρχημένης και ιεραρχικής κοινωνίας που ευαγγελίζονται οι θεωρητικοί του εθνικού κράτους (Μαντζούφας 1939α, 1452).¹⁸ Η μόνη αποδε-

από παλαιά ότι είναι ιδιαίτερα επισφαλές και περιορισμένης ισχύος, καθώς οι κυβερνώμενοι μπορούν κάλλιστα να σιωπούν φοβούμενοι τις επιπτώσεις τις οποίες θα είχε η εναντίωσή τους στους κυβερνώντες. Αυτό βέβαια ίσχυε και στην περίπτωση της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Από την άλλη πλευρά, δεν αληθεύει ότι δεν υπήρξαν οργανωμένες αντιδράσεις εναντίον του καθεστώτος, όπως το αποτυχημένο κίνημα των Χανίων του 1938. Βλ. σχετικά Κόφας 1983, κεφάλαιο τρίτο και τέταρτο.

¹⁷ Ο Eco (1995) έχει επισημάνει ότι στον φασισμό εν γένει ο λαός δεν ενεργεί και δεν αποφασίζει συμμετέχοντας σε ουσιαστικές πολιτικές διαδικασίες, αλλά «καλείται να υποδυθεί τον ρόλο του λαού». Αυτό είναι προφανές και στην ελληνική εκδοχή του φασισμού όπου ο λαός έχει τον ρόλο κομπάρσου που ακολουθεί κατά γράμμα τις εντολές και τις παροτρύνσεις ενός πανίσχυρου και πάνσοφου σκηνοθέτη.

¹⁸ Πρόκειται, βέβαια, για κραυγαλέα διαστρέβλωση της φιλελεύθερης θεωρίας με την έννοια

κή μορφή ατομικής ελευθερίας είναι αυτή που εναρμονίζεται με το εθνικό συμφέρον (Κούμαρος 1939, 1586). (β) Τα φυσικά ατομικά δικαιώματα που αποτελούν ουσιαστικό στοιχείο του κλασικού φιλελευθερισμού είναι ανύπαρκτα. «Η ιδέα ενός δικαιώματος ατομικού, που προϋπάρχει της κοινωνίας, ενός δικαιώματος υπέρ την κοινωνίαν, είναι κενή», θα γράψει χαρακτηριστικά ο Καμπάνης (1939, 128). Αλλά, ακόμα και αν δεν ήταν, το εθνικό κράτος δεν θα τα αναγνώριζε (Βεζανής 2017, 26). Ενίοτε, εμφανίζονται διατεθειμένοι να αποδώσουν ιστορική αξία στον φιλελευθερισμό, καθώς υποστηρίζουν ότι σε μια προκαπιταλιστική εποχή όπου δεν υπήρχαν έντονες ταξικές διακρίσεις η ισότητα που αυτός ευαγγελιζόταν μπορεί να εύρισκε κάποια εφαρμογή. Ωστόσο, με την άνοδο του καπιταλισμού και τη δημιουργία του προλεταριάτου η θεωρία αυτή κατέστη ανεδαφική (Καμπάνης 1939, 130). Το εθνικόν κράτος εστιάζει στις υποχρεώσεις των πολιτών και όχι στα δικαιώματά τους. Δικαιώματα έχει μόνο η πολιτεία και συγκεκριμένα του «άρχην», του «επιτάσειν» και του «εξαναγκάζειν» (Κυριακόπουλος 1939β, 351).

Αντικομμουνιστικό: Τα επιχειρήματα εναντίον του κομμουνισμού (στον οποίον εντάσσουν και τη σοσιαλδημοκρατία) δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από αυτά που προβάλλουν οι υποστηρικτές άλλων αντίθετων με αυτόν ιδεολογιών και επικεντρώνονται μεταξύ άλλων στον κίνδυνο ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος, στα δεινά της επαγγελλόμενης δικτατορίας του προλεταριάτου, στην απόρριψη της πνευματικής διάστασης του ανθρώπου και στην επιβολή οικονομικής ισότητας η οποία θα σταματούσε «την πρόοδον και τον πολιτισμόν».¹⁹ Για παράδειγμα, ο Βεζανής (1944, 92) θα αποδομήσει τη δικτατορία του προλεταριάτου με το γνωστό επιχείρημα ότι αποτελεί «κυβέρνησιν από μιας ολιγαρχίας διανοουμένων, των αρχηγών του κόμματος, οι οποίοι κατά πλάσμα αντιπροσωπεύουν ολόκληρον το προλεταριάτον χωρίς η οργάνωσις του κράτους να εγγυάται διά την πραγματικήν εκπροσώπησιν της τάξεως». Δεν λείπουν φυσικά διαστρεβλώσεις και ερμηνευτικές αυθαιρεσίες του τύπου ότι το «ένστικτον της αυτοσυντηρήσεως» βρίσκεται στη βάση του ιστορικού υλισμού (Μαντζούφας 1939β, 240). Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, δεν διστάζουν να οικειοποιηθούν αριστερά επιχειρήματα, όταν αυτούς εξυπηρετεί, όπως τη μομφή ότι ο καπιταλιστικός χαρακτήρας της αστικής δημοκρατίας έχει οδηγήσει στην ουσιαστική υποδούλωση των οικονομικά ασθενεστέρων (Μπάμιας 1938β, 273–275). Ωστόσο, η πάλη των τάξεων θα καταργηθεί όχι με τον τρόπο που αξιώνει ο μαρξισμός αλλά από το κορπορατιστικό κράτος που επιβάλλει την συνεργασία εργοδοτών και εργαζομένων επί ίσοις όροις και με πνεύμα αλληλεγγύης (Κυριακόπουλος 1939β, 353).

οτι ήδη από το 1690 ο Locke είχε καταστήσει σαφές ότι ακόμα και στη φυσική κατάσταση η ελευθερία των ανθρώπων περιοριζόταν από την υποχρέωσή τους να σέβονται τη ζωή, τη σωματική ακεραιότητα, την ελευθερία και τα αγαθά των συνανθρώπων τους (2010, 84–85).

¹⁹ Για τον αντικομμουνισμό στην Ελλάδα την περίοδο του μεσοπολέμου, βλ. Παπαδημητρίου 2006, μέρος δεύτερο.

Αριστοκρατικό: Με αυτό εννοούν ότι η εξουσία θα πρέπει να βρίσκεται στα χέρια όχι μιας παραδοσιακής τάξης ευγενών αλλά ελαχίστων ικανών, θεληματικών και υπευθύνων ανθρώπων. Μόνον αυτοί, όπως είδαμε, μπορούν να συλλάβουν και να πραγματώσουν το εθνικό συμφέρον. «Η κυβέρνηση δεν πρέπει να ανήκει εις τον άμορφον και τυφλόν όγκον του αριθμού αλλά εις την γρανιτινήν θέλησιν και δύναμιν των αρίστων, οι οποίοι ενσυνειδήτως και με όλην την επίγνωσιν των ευθυνών, αναλαμβάνουν το βάρος της εξουσίας» (Βεζανής 2017, 24–25). Στην αρχή της πολιτικής ισότητας αντιπαραβάλλουν την «αρχήν της προσωπικότητας», αυτόν που γνωρίζει και αξίζει να άρχει (Κυριακόπουλος 1939, 356). Θεωρούν ότι απαιτείται μια νέα γενιά εξωκοινοβουλευτικών ηγετών που θα «ίστανται εμπρός πολύ προ της μάξης» και «θα εγκολπωθούν την ιστορικήν θέλησιν του έθνους ως ιδικήν» τους. Ωστόσο, για να δημιουργηθούν αυτοί οι πολιτικοί ηγέτες χρειάζεται η αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος, την οποία το καθεστώς της 4ης Αυγούστου έχει ήδη αρχίσει να υλοποιεί (Κυριάκης 1937).²⁰

Ολοκληρωτικό: Ως ολοκληρωτικό ορίζεται το κράτος το οποίο ρυθμίζει «πάσαν εκδήλωσιν της εθνικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής του έθνους» (Καρατζάς 1939, 801· πρβλ., Κυριακόπουλος 1939β, 351· Βεζανής 2017 [1940], 31). «Ουδέν έξω του Κράτους. Ουδέν εναντίον του Κράτους» θα γράψει χαρακτηριστικά ο Άριστος Καμπάνης (1938, 381) μεταφράζοντας τον Μουσσολίνι. Η ρυθμιστική και αναγκαστική αυτή παρέμβαση σε κάθε στοιχείο του συλλογικού και του ατομικού βίου κρίνεται απολύτως αναγκαία για την υπεράσπιση της ύπαρξης του ελληνικού έθνους που απειλείται από «τον μηχανικόν χαρακτήρα του δυτικού πολιτισμού». Ωστόσο, ο Μαντζούφας (1939β, 249) θα αρνηθεί τον χαρακτηρισμό «ολοκληρωτικό» με το σκεπτικό ότι στο εθνικό κράτος το «έθνος προηγείται του κράτους», ενώ στα ολοκληρωτικά κράτη το κράτος αποτελεί αυτοσκοπό.²¹

Λαϊκιστικό: Αυτό σημαίνει ότι το εθνικό κράτος διά της ηγεσίας του ενεργεί πάντα στο όνομα του δυσπραγούντος λαού την ευημερία, πρόοδο και εξύψωση του οποίου διακαώς επιθυμεί. Η φασιστική κοσμοθεωρία επιδιώκει «να σώση τον λαόν ή την φυλήν ήν υπολαμβάνει εν κινδύνω» (Βεζανής 1936, 14) και φυσικά δεν διστάζει να κατονομάσει τους λογιζόμενους ως εχθρούς του. Ο λαός θεωρείται

²⁰ Ο εγκωμιασμός των μεγάλων ανδρών και των χαρισματικών ηγεσιών δεν είναι μια στάση που περιορίζεται στους συγγραφείς του ιδεολογικού προσανατολισμού που εξετάζουμε. Για παραπλήσιες αντιλήψεις του Κανελλόπουλου και του Τσάτσου, βλ. Πάπαρη 2017, 240–246.

²¹ Σημειωτέον ότι την περίοδο αυτή υποστηρικτές και πολέμιοι του ολοκληρωτικού κράτους συμφωνούν σε γενικές γραμμές ως προς την περιγραφή του. Οι συγγραφείς που εξετάζουμε δεν θα είχαν καμία αντίρρηση να δεχτούν την ακόλουθη περιγραφή του φιλελεύθερου και εξόριστου στην Αγγλία νομικού Gerhard Leibholz (1901–1982): «[Η] ολοκληρωτική αρχή καταλαμβάνει διττώς τους ανθρώπους. Πρώτον καταλαμβάνει τούτους προσωπικώς, αφού όλοι ανεξαιρέτως ως μέλη της κοινότητας υπάγονται υπό την αρχήν ταύτην, και δεύτερον αντικειμενικώς εφ' όσον όλοι αι περιοχαί της ζωής και της δράσεως υπάγονται πλέον εις την σφαιράν της πολιτικής ενεργείας του κράτους» (Leibholz 1937, 251).

ως υποσύνολο του έθνους, δεδομένου ότι δεν περιλαμβάνει τις παρελθούσες και τις μελλοντικές γενεές καθώς και τους ομοεθνείς του εξωτερικού (Μαντζούφα 1939β, 242). Ακόμα, όπως προαναφέραμε, καταβάλλεται προσπάθεια να δειχτεί ότι σε αυτό το σύστημα ο λαός είναι πραγματικά ελεύθερος. «Η ιδέα της πολιτικής ελευθερίας ανευρίσκεται και εις το Φασιστικόν κράτος» θα σημειώσει ο Κυριακόπουλος (1939α, 21), «επειδή ο λαός –ή το προς αυτό ίσον σύνολον των εκλογέων– εμφανίζεται ομοφωνών». Σε αυτό συνδράμει και η κατάργηση της πάλης των τάξεων και της καταπίεσης των κεφαλαιοκρατών, που ευαγγελίζεται το εθνικό κράτος και αποτελεί πηγή πολλών δεινών και διχασμών για τον λαό.²²

3. Το αναγεννητικό μοτίβο

Το μοτίβο της Ελλάδας που αναγεννιέται, βγαίνει από μια επώδυνη στενωπή και οδηγείται προς ένα καλύτερο αύριο αποτελεί βασικό συστατικό της ιδεολογίας της 4ης Αυγούστου και φυσικά δεν αγνοείται από τους συγγραφείς που εξετάζουμε. Ας δούμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της σχετικής ρητορικής ενός μάλλον γραφικού προπαγανδιστή του καθεστώτος:

Εκεί όπου ήτο εξηλωμένον το βαθύ σκότος φως άπλετον σκορπίζεται. Εκεί όπου η λύπη και η κατήφεια είχαν στήσει τους θρόνους των η χαρά και η αισιοδοξία κυβερνούν. Και όπου απελπισμοί, κλαυθμοί και οδυρμοί εγέμιζον τον αέρα τώρα αλλαγαμοί ενθουσιασμών τον δονούν. Η Ελλάς ζη. Η Ελλάς αναγεννάται. Η Ελλάς θαυματοουργεί (Ρουμάνης 1939, 767).

Τι είναι, όμως, αυτό που είχε οδηγήσει την Ελλάδα σε τόσο βαθύ σκότος και απελπισία; Για τον Μαντζούφα (1938, 1336–1338· 1939α, 1451) η ανέχεια και η πνευματική καχεξία που επέφερε η οθωμανική κυριαρχία συνοδεύτηκαν και από την εδραίωση μιας αίσθησης ανεπάρκειας, μειονεξίας και κατωτερότητας μεταξύ των μελών του ελληνικού έθνους, η οποία συνέχισε να υπάρχει και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους τον 19ο αιώνα. Αυτή η νοοτροπία οδήγησε τους Έλληνες στο να προσδοκούν τη σωτηρία τους από την εισαγωγή και εφαρμογή ξένων ιδεών και αντιλήψεων που απέβησαν ολέθριες για την «ιδεάν του έθνους» και όχι μόνον. Οι κυριότερες από αυτές, όπως είδαμε, είναι ο ατομικισμός, ο φιλελευθερισμός, ο ιστορικός υλισμός και η κοινοβουλευτική δημοκρατία. Το Νέον

²² Στοιχείο του λαϊκισμού της εποχής εκείνης αποτελεί και αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί «αισθητικός λαϊκισμός». Βασική παραδοχή του είναι ότι ο απλός λαός και τα δημιουργήματά του αποτελούν μια αστείρευτη και πρωταρχική πηγή αυθεντικής ύψιστης αισθητικής. Η ρήση του Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα (1934, 74) «όποιος δεν αισθάνεται την ωραιότητα μιας ξύλινης φτωχικής παραγάκας, όπως υπάρχουν χιλιάδες σκορπισμένες σε όλη την Ελληνική γη, [...] είναι ανίκανος να καταλάβει και να θαυμάσει τον Παρθενώνα» είναι χαρακτηριστική αυτής της αντίληψης. Σε αυτή τη μορφή λαϊκισμού θα επιδοθεί και ο Μεταξάς, όταν θα παροτρύνει σε μια ομιλία του τους λογοτέχνες και τους καλλιτέχνες να στραφούν στον λαό και από εκεί να αντλήσουν έμπνευση (Μεταξάς 1969, 305· Τζιόβας 1989, 147). Για τη λαϊκιστική πολιτική του καθεστώτος, βλ. Σαράντης 2009, 54–59. Μια διαφορετική άποψη διατυπώνεται από την Παπαδημητρίου 2003, 142–143.

Κράτος θα απαλλάξει τη χώρα από αυτές τις ξενόφερτες επιρροές, θα εδραιώσει έναν τρίτο αμιγώς ελληνικό πνευματικό πολιτισμό, θα αποκαταστήσει τη χαμένη αυτοπεποίθηση των Ελλήνων και θα τους οδηγήσει στον δρόμο της προόδου και της ευημερίας.

IV. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Η πολιτική θεωρία που προκύπτει από την εξέταση των αλληλοσυμπληρωνόμενων γραπτών του Βεζανή, του Κυριακόπουλου, του Μαντζούφα, του Κούμαρου (και κάποιων λιγότερο κατηρτισμένων ομοϊδεατών τους), αν και πλημμελώς αναπτυγμένη, είναι ως επί το πλείστον επιχειρηματολογικά συνεκτική, και εντάσσεται πλήρως στην περιγραφή του φασισμού που δίνει ο Griffin. Η θεωρία αυτή, παρά την άμεση σχέση της με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, μπορεί να αποσυνδεθεί από αυτό, εάν αντικαταστήσουμε τον Μεταξά με έναν άλλο δικτάτορα, και να αντιμετωπισθεί *mutatis mutandis* ως ένα αυτόνομο και συμπαγές σύνολο πολιτικών ιδεών και τοποθετήσεων, το οποίο μπορεί να ασκεί τη δική του ξεχωριστή επίδραση.

Όλοι τους, καθαγιάζοντας την ουσιαστική καταστρατήγηση οποιασδήποτε ατομικής αξίας και δικαιώματος στο όνομα του εθνικού συμφέροντος, όπως αυτό ορίζεται από τους κρατούντες, δικαιολογούν απόλυτα τα εγκλήματα που είχε αρχίσει να διαπράττει ο εθνικοσοσιαλισμός και ο φασισμός στην Ευρώπη και συνέχισε να διαπράττει σε τρομακτικά μεγαλύτερη κλίμακα κατά τη διάρκεια του πολέμου, ακόμα και αν την εποχή που έγραφαν αυτά τα κείμενα δεν μπορούσαν να διανοηθούν το μέγεθος του ολέθρου που θα ακολουθούσε. Κανείς από αυτούς δεν μπορεί εκ των υστέρων να προβάλει ως δικαιολογία τον ισχυρισμό ότι η κανονιστική πολιτική θεωρία που ενστερνίστηκε έθετε κάποια ηθικά όρια ως προς τις δυνατότητες δράσης των φορέων της κρατικής εξουσίας.

Οι πρωτεργάτες της ελληνικής θεωρίας του φασισμού ενίοτε διατείνονται ότι ομιλούν στο όνομα του «εθνικισμού» για να αναδείξουν τον γηγενή, ανόθευτο και πρωτότυπο του εγχειρήματός τους, ενώ είναι ξεκάθαρο ότι έχουν κατά νου έναν συγκεκριασμό στοιχείων από τον ιταλικό φασισμό και (σε μικρότερο βαθμό) την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία με παλαιότερες κολεκτιβιστικές, αντιδημοκρατικές και υπερσυντηρητικές θέσεις. Οι περισσότεροι από αυτούς εξάλλου έχουν να επιδείξουν δημοσιεύσεις που μαρτυρούν εξαιρετική γνώση της φασιστικής και της ναζιστικής ιδεολογίας (Βεζανής, Κυριακόπουλος· πρβλ. και Στεφανίδης 1939). Ωστόσο, κάποιες φορές προδίδονται, όπως όταν ο Βεζανής θα γράψει ότι ο εθνικισμός δημιουργήθηκε την περίοδο του μεσοπολέμου «εις τας χώρας εκείνας, όπου η κομμουνιστική επιβολή και η κοινοβουλευτική παραλυσία εκινδύνευον να φέρουν την πλήρη των πάντων διάλυσιν» (2017 [1940], 29), ενώ ήταν γνωστό τοις πάσι ότι δεν ήταν ο «εθνικισμός» αυτό που περιγράφει (πρβλ. Γεωργιάδου 2019, 36–38). Επίσης, στην προσπάθειά τους να δείξουν την «ελληνικότητα» της

θεωρίας τους, κάποιοι από αυτούς προσθέτουν μια αρχαιοελληνική προσεκτικά επιλεγμένη «διακόσμηση». Έτσι, παραθέτουν επικριτικά προς τη δημοκρατία αποσπάσματα από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, τα οποία αποσπούν αυθαίρετα από τα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενά τους, και γενικότερα ερμηνεύουν πολιτικές αντιλήψεις της κλασικής περιόδου αναχρονιστικά όντας αποφασισμένοι να τις καταστήσουν προδρομικές των δικών τους θέσεων (Καμπάνης 1939-Κυριακόπουλος 1939β).²³

Ποιοι είναι οι λόγοι για αυτή την ορολογική επιλογή; Πρώτον, η ανάγκη στήριξης της ιδεολογικής προσπάθειας του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου να καταδείξει ότι ο τρίτος ελληνικός πολιτισμός είναι ένα αμιγώς ελληνικό αφήγημα, το οποίο εδράζεται σε ένα ένδοξο αρχαιοελληνικό και βυζαντινό παρελθόν. Ο Κυριακόπουλος θα σημειώσει ότι η πολιτική φιλοσοφία του εθνικού κράτους είναι «καθάρως ελληνική και δεν αποτελεί απομίμησιν ξένων θεωριών και συστημάτων» (1939, 357). Δεύτερον, η επιλογή του όρου εθνικισμός, η οποία παρά τη σχετική ασάφειά της είχε καταφανώς θετικές συνυποδηλώσεις στην Ελλάδα της εποχής, θα συνέβαλλε, αν όχι στο να τύχει ευρείας αποδοχής, τουλάχιστον στο να αντιμετωπισθεί με προσοχή από σημαντική μερίδα ενός σε μεγάλο βαθμό αποπροσανατολισμένου πολιτικού σώματος. Εξυπακούεται ότι για ακαδημαϊκούς συγγραφείς, όπως ο Βεζανής, οι οποίοι συνέχισαν να δημοσιεύουν ακολουθώντας το προπολεμικό μοτίβο και μετά το 1945, η χρήση του όρου φασισμός ήταν απαγορευτική.

Η ιδεολογία αυτή, δεν μπήκε στο περιθώριο με την ήττα του φασισμού και των συνεργατών του κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Συνέχισε να υπάρχει, να έχει υποστηρικτές στον ευρύτερο χώρο της ελληνικής Δεξιάς και επηρέασε την ιδεολογία της «εθνοσωτηρίου» δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967–1974). Αρκεί να σκεφτούμε τον υπερεθνικισμό, τον αντικοινοβουλευτισμό, τον λαϊκισμό και τον αντικομμουνισμό της, καθώς και το βασικό σύμβολό της, τον φοίνικα που αναγεννιέται από τις στάχτες του.

Μετά τη μεταπολίτευση η ελληνική φασιστική ιδεολογία θα ενσωματώσει στα δόγματά της τον αντισιμιτισμό,²⁴ τον ρατσισμό και την ξενοφοβία, καθώς και έναν εντονότερο εθνοφυλετισμό, στοιχεία τα οποία δεν φαίνεται να προωθούνται από την ομάδα θεωρητικών που εξετάσαμε.²⁵ Επιπροσθέτως, το γεγονός ότι βρίσκεται στο περιθώριο μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας θα οδηγήσει τους εκφραστές της στην υιοθέτηση καινούργιων και ασύμβατων μεταξύ τους τακτικών,

²³ Η οικειοποίηση της κλασικής αρχαιότητας από τον ιταλικό φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό είναι ένα ιδιαίτερα σύνθετο και πολυδιάστατο ζήτημα. Βλ. γενικά Charoutot 2012, και Ross & Demetriou 2018.

²⁴ Για να είμαστε ακριβείς, όπως έδειξε η Παπαδημητρίου (2003, 148), οι πρώτες αντισιμιτικές εξάρσεις της άκρας δεξιάς, *μεταπολεμικά*, εμφανίζονται το 1948 και έχουν τη μορφή της καταγγελίας μιας συνωμοσίας που εξυφαίνουν ο κομμουνισμός, ο σιωνισμός και η μασονία εναντίον του ελληνισμού.

²⁵ Ειδικά για τη σχέση της Χρυσής Αυγής με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και την αναγεννητική μορφή υπερεθνικισμού που καλλιεργεί, βλ. Vasilopoulou & Halikiopoulou 2015, 57–58 και κεφάλαιο πέμπτο.

όπως την προσφυγή σε έναν βίαιο παραστρατιωτικού χαρακτήρα ακτιβισμό και τη συμμετοχή σε βουλευτικές και ευρωβουλευτικές εκλογές (Γεωργιάδου 2019). Η συστηματική πραγμάτευση, ωστόσο, της μεταπολεμικής ελληνικής φασιστικής θεωρίας αποτελεί αντικείμενο άλλης μελέτης.²⁶

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Βεζανής, Δ. Σ. 1926. Τα προβλήματα της σημερινής ελληνικής πολιτικής. *Αναγέννηση* φ. 4: 188–198.
- _____, 1936. Η κρίσις του δημοκρατισμού. *Επιστημονική Επετηρίς της Εταιρείας Διοικητικών Μελετών* 2-3: 3–15.
- _____, 1938. Ηθική και πολιτική. *Το Νέον Κράτος* 1.5: 6–14.
- _____, ²1944. Ο ανώτατος άρχων: Η θέση του και η σημασία του εν τη πολιτεία. Αθήνα: Το Νομικόν.
- _____, 2017. *Ελληνικός Εθνικισμός*, εισ./επιμ. Γ. Η. Κολοβός. Αθήνα: Πελασγός.
- Γληνός, Δ. 1945. *Η τριλογία του πολέμου: Οι μονόλογοι του ερημίτη της Σαντορίνης*. Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία.
- Δένδιας, Μ. Α. 1935. *Η δημοκρατία: Έννοια, εξέλιξις, κρίσις αυτής*. Θεσσαλονίκη: Μιχ. Τριανταφύλλου.
- Δρόσος, Γ. Ν. 1938. Θεωρία και εφαρμογή του δόγματος της λαϊκής κυριαρχίας. *Το Νέον Κράτος* 2.8: 400–411· 2.9: 532–542 και 2.10: 675–685.
- Θεοτοκάς, Γ. 1976. *Πολιτικά κείμενα*, εισαγ./σημ. Α. Ι. Πεπολής. Αθήνα: Ίκαρος.
- Καλλιάβας, Α. Γ. 1929. *Ο φασισμός*. Αθήνα. (Ανάτυπο εκ της *Μηνιαίας Οικονομικής & Κοινωνικής Επιθεωρήσεως της Ελλάδος*.)
- Καμπάνης, Α. 1938. Οι διανοούμενοι και το 'Νέον Κράτος'. *Το Νέον Κράτος* 2.8: 377–382.
- _____, 1939. Έθνος και κράτος. *Το Νέον Κράτος* 3.20: 126–136.
- Καρατζάς, Δ. 1939. Διατί πιστεύομεν εις το ολοκληρωτικόν κράτος. *Νέα Πολιτική* 7: 800–802.
- Κούμαρος, Ν. Δ. 1936. *Περί του κοινωνικού συμβολαίου*. Τεύχος Α': *Ιστορική επισκόπησις των περί κοινωνικού συμβολαίου θεωριών*. Αθήνα.
- _____, 1939. Η περί κράτους αντίληψις της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου. *Το Νέον Κράτος* 3.18: 1573–1588.
- Κούμαρος, Ν. Δ. & Μαντζούφας, Γ. Α. 1938. Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους. *Το Νέον Κράτος* 2.11: 761–818.
- Κυριάκης, Ε. 1937. Η πολιτική ηγεσία εις το Νέον Κράτος. *Το Νέον Κράτος* 1.3: 234–240.
- Κυριακόπουλος, Η. Γ. 1927. Πολιτική. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* τχ. 7: 30–63.
- _____, 1939α. *Η θεωρία του φασισμού και το φασιστικόν κράτος*. Θεσσαλονίκη.

²⁶ Ευχαριστώ τους συναδέλφους Γιώργο Ζωγραφίδη, Δημήτρη Κόκορη, Γιάννη Στεφανίδη και Βαγγέλη Σακκά, καθώς και τον ανώνυμο κριτή του περιοδικού για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις τους.

- _____, 1939β. Η πολιτική φιλοσοφία του εθνικού κράτους. *Το Νέον Κράτος* 3.22: 345–357.
- Λαμπίρης, Ι. 1933. Οι ιδεολογικές βάσεις της δημοκρατίας. *Σήμερα* 1.6: 161–163.
- Μαντζούφας, Γ. Α. 1938. Ιδεολογία και κατευθύνσεις εις το Νέον Κράτος. *Το Νέον Κράτος* 2.16: 1325–1340.
- _____, 1939α. Το εθνικόν συμφέρον ως γνώμων της ερμηνείας και της εφαρμογής του νόμου. *Το Νέον Κράτος* 3.17: 1449–1461.
- _____, 1939β. Έθνος, κράτος, δίκαιον. *Το Νέον Κράτος* 3.21: 237–258.
- Μεταξάς, Ι. 1969. *Λόγοι και σκέψεις 1936–1941*. 2: 1939–1941. Αθήνα: Γκοβόστης.
- Μπάμιας, Γ. 1938α. Η χρεωκοπία του κοινοβουλευτισμού. *Το Νέον Κράτος* 1.6: 196–199.
- _____, 1938β. Η ανεπάρκεια της δημοκρατίας. *Το Νέον Κράτος* 2.7: 273–275.
- Νίττι, Φ. 1927. *Μπολσεβικισμός, φασισμός και δημοκρατία*, μτφρ./εισαγ./σημ. Μ. Ν. Αλιβιζάτος. Αθήνα: Κοντομάρης.
- Ρουμάνης, Γ. Ι. 1939. Η νέα Ελλάς. *Νέα Πολιτική* 3.7: 767–775.
- Σβώλος, Α. Ι. 1931. *Προβλήματα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (Εναρκτήριοι λόγοι)*. Αθήνα: Τζάκας & Δελαγραμμάτικας.
- Στεφανίδης, Δ. 1939. Το κοινωνικόν ζήτημα υπό το φως του Γερμανικού Εθνικοσοσιαλισμού. *Το Νέον Κράτος* 3.17: 1475–1486 και 3.18: 1588–1619.
- Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, 1940. *Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*. 4: *Στρατός, Ναυτικόν, Αεροπορία, Τουρισμός, Ραδιοφωνία, Τύπος, Διαφώτισις, Ιδεολογικόν περιεχόμενον εθνικού κράτους*. Αθήνα.
- Φραγκοϋδης, Γ. Σ. κ.ά. 1932. *Δελτίον της Παντείου Σχολής των Πολιτικών Επιστημών περιέχον τας περί κοινοβουλευτισμού και δικτατορίας συζητήσεις τας διεξαχθείσας εν τη σχολή κατά τας συνεδριάσεις της 15, 17, 19, 22 Μαΐου 1932*, Αρ. 7-8-9. Αθήνα.
- Χατζηκυριάκος-Γκίκας, Ν. 1934. Χαρακτηριστικά της νέας τέχνης: Η ωραιοπάθεια. *Σήμερα* 2.3: 71–76.
- Burke, E. 2010. *Στοχασμοί για την επανάσταση στη Γαλλία*, μτφρ./επιμ./εισαγ. Χ. Γρηγορίου. Αθήνα: Σαβάλλας.
- Brayard, F. & Wirsching, A. (επιμ.). 2021. *Historiciser le mal : Une édition critique de Mein Kampf*. Paris: Fayard.
- Leibholtz, G. 1937. Το ολοκληρωτικόν κράτος της σήμερον και αι πολιτικά ιδέαι του 19^{ου} αιώνος. *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* 8.3: 239–282.
- Locke, J. 2010. *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως: Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*, εισαγ./μτφρ./σχόλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Mussolini, B. 1933. The Political and Social Doctrine of Fascism. *The Political Quarterly* 4: 341–356.
- Scmitt, C. 1988. *The Crisis of Parliamentary Democracy*, μτφρ. E. Kennedy. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Ν. 1986. *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922–1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ανδρειωμένος, Γ. 2010. *Η πνευματική ζωή υπό επιτήρηση: Το παράδειγμα του περιοδικού «Το Νέον Κράτος»*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

- Βλαχόπουλος, Σ. 2020. Συνταγματικό δίκαιο και πολιτειακή πράξη στον Μεσοπόλεμο. Στο: Γ. Βούλγαρης, Κ. Κωστής & Σ. Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Πατάκης, 253–273.
- Γεωργιάδου, Β. 2019. *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα 1965–2018*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Καρσαράνης, Μ. 2014. Ο Βarrès κι εγώ και άλλοι μερικοί: Η επιλεκτική ενσωμάτωση ιδεών του ευρωπαϊκού συντηρητισμού στην ελληνική πολιτική σκέψη, 1890–1922. Στο: Π. Μ. Κιτρομηλίδης & Μ. Χατζόπουλος (επιμ.), *Διακυμάνσεις του νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 75–86.
- Κόκκινος, Γ. 1985. *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937–1941)*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- _____, 2014. Οι ιδεολογικές συντεταγμένες του ελληνικού αντικοινοβουλευτισμού: Από την καθέρωση της λαϊκής κυριαρχίας έως το κίνημα στο Γουδί. Στο: Π. Μ. Κιτρομηλίδης & Μ. Χατζόπουλος (επιμ.), *Διακυμάνσεις του νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 47–74.
- Λιναρδάτος, Σ. 1988. *Η 4^η Αυγούστου*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μαρκέτος, Σ. 2006. *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι: Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μπογιατζής, Β. Α. 2014. Από τη 'Συντηρητική Επανάσταση' στο Νέον Κράτος: Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στα περιοδικά της μεταξικής δικτατορίας. *Τα Ιστορικά* 31.60: 83–106.
- Μποχώτης, Θ. 2007. Ανορθολογικές τάσεις στην Ελλάδα, 1890–1940. *Αξιολογικά* 17: 123–151.
- Νούτσος, Π. 1986. Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. *Τα Ιστορικά* 3.5: 139–150.
- Ξιφαράς, Δ. 1995. Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία του μεσοπολέμου. Θέσεις 53 και 54 (<http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=516&Itemid=29> και <http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=525&Itemid=29>, 9.10.2021).
- Παπαδημητρίου, Δ. Ι. 2003. Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα, 1936–1949: Καταβολές, συνέχειες και ασυνέχειες. Στο: Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36–'49 Από τη δικτατορία στον εμφύλιο: Τομές και συνέχειες*. Αθήνα: Καστανιώτης, 138–149.
- _____, 2006. *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922–1967*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Πάπαρη, Κ. 2017. *Ελληνικότητα και αστική διάνοηση στον μεσοπόλεμο: Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου*. Αθήνα: Ασίνη.
- Πάσχος, Γ. 1991. *Κράτος δικαίου και πολιτική: Πολιτειολογικές θεωρίες (1900–1940)*. Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Πικραμένος, Μ. 2009. Η κατάλυση της δικαστικής ανεξαρτησίας από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Στο: Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*. Αθήνα: Ευρασία, 91–105.
- Πλουμίδης, Σ. Γ. 2016. *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936–1941)*. Αθήνα: Εστία.
- Σαράντης, Κ. 2009. Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά. Στο: Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*. Αθήνα: Ευρασία, 45–71.
- Τζιόβας, Δ. 1989. *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Οδυσσεάς.

- Charoutot, J. 2012. *Ο εθνικοσοσιαλισμός και η αρχαιότητα*, μτφρ. Γ. Καράμπελας. Αθήνα: Πόλις.
- Eco, U. 1995. Ur-Fascism. *New York Review of Books* (<<https://www.nybooks.com/articles/1995/06/22/ur-fascism/>>, 27.01.2022).
- Gentile, E. 2004. Fascism, Totalitarianism and Political Religion: Definitions and Critical Reflections on Criticism of an Interpretation. *Totalitarian Movements and Political Religions* 5.3: 326–375.
- Griffin, R. 2018. *Fascism: An Introduction to Comparative Fascist Studies*. Cambridge: Polity.
- Kallis, A. 2010. Neither Fascist nor Authoritarian: The 4th of August Regime in Greece (1936–1941) and the Dynamics of Fascistisation in 1930s Europe. *East Cental Europe* 37.2/3: 303–330.
- Kofas, J. V. 1983. *Authoritarianism in Greece: The Metaxas Regime*. Boulder: East European Monographs.
- Paxton, R. O. 2009. Comparisons and Definitions. Στο: R. J. B. Bosworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Fascism*. Oxford: Oxford University Press, 547–565.
- Payne, S. G. 2000. *Μια ιστορία του φασισμού 1914–1945*, μτφρ. Κ. Γεώργιας, πρόλ./σημ. Σ. Ροζάνης. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Petrakis, M. 2006. *The Metaxas Myth: Dictatorship and Propaganda in Greece*. London/ New York: Tauris.
- Ross, H. & Demetriou, K. (επιμ.) 2018. *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*. Leiden/Boston: Brill.
- Vasilopoulou, S. & Halikiopoulou, D. 2015. *The Golden Down's 'Nationalist Solution': Explaining the Rise of the Far Right in Greece*. New York: Palgrave.

Φιλήμων Παιονίδης
Καθηγητής Ηθικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας
Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής ΑΠΘ
peonidis@edlit.auth.gr